

15. *Гоголь Н. В.* <Учебная книга словесности для русского юношества> Первоначальные наброски / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 342–344.
16. О приведеніи въ дѣйствіе Проекта Устава и Штата Университета Святаго Владиміра. Указъ Правительствующему Сенату // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. XCIX–CI.
17. О публичныхъ курсахъ въ университетахъ на 1834–35 академическій годъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1835. – Ч. 5. – С. 317.
18. О среднихъ вѣкахъ. Вступительная лекція, читанная въ С. Петербургскомъ Университетѣ Адъюнктъ-Профессоромъ Н. Гоголемъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. 409–427.
19. Объ открытіи Университета Св. Владиміра // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 2. – С. XCII.
20. Опытъ біографіи Н. В. Гоголя, со включеніемъ до сорока его писемъ / соч. Николая М+ [П. А. Кулиша]. – СПб., 1854.
21. Проектъ Устава Университета Святаго Владиміра // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. CVIII.
22. *Сиротенко В. Т.* Раннее средневековье в освещении Н. В. Гоголя (Днепропетровск, 1989): депонированная рукопись / В. Т. Сиротенко // РАН. Ин-т науч. информации по общественным наукам. – М., 1989.
23. Торжественное открытіе Университета Св. Владиміра въ Кіевѣ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. 296–315.
24. *Яковенко В. И.* Николай Васильевич Гоголь въ его письмахъ и литературныхъ произведеніяхъ / В. И. Яковенко // Сочиненія Н. В. Гоголя. Полное собраніе в одномъ томѣ. – 3-е изд. – СПб., 1911. – Стб. VIII.

Надійшла до редколегії 30.04.2014

УДК 94(477. 7):26/28»17/19»

Н. М. Діанова

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ПРОФЕСОР МИХАЙЛО КАРПОВИЧ ПАВЛОВСЬКИЙ
(до 150-річчя Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова)**

Проаналізовано особливості навчально-виховної діяльності професора протоієрея М. К. Павловського в Рішельєвському лицей (з 1865 р. – Новоросійському університеті). Показано його роль і місце в історії університету як професора богослов'я та настоятеля лицейської (в подальшому – університетської) церкви св. Олександра Невського.

Ключові слова: освіта, Рішельєвський лицей, виховання, церква, Новоросійський університет.

Н. Н. Дианова

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОФЕССОР МИХАИЛ КАРПОВИЧ ПАВЛОВСКИЙ
(к 150-летию Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова)

Проанализированы особенности учебно-воспитательной деятельности профессора протоиерея М. К. Павловского в Ришельевском лицее (с 1865 г. – Новороссийском университете). Показана его роль и место в истории университета как профессора богословия и настоятеля лицейской (в последствии университетской) церкви св. Александра Невского.

Ключевые слова: образование, Ришельевский лицей, воспитание, церковь, Новороссийский университет.

N. M. Dianova

I. I. Mechnikov Odessa National University

PROFESSOR MIKHAIL KARPOVICH PAVLOVSK
(to the 150 anniversary of the Odessa national university
I. I. Mechnikov's name)

The purpose of the presented publication consists in definition of a contribution of professor, the archpriest M. K. Pavlovsky in a development of education and spiritual education in the Imperial Novorossiysk University (INU). Application of scientific methods of the analysis and synthesis, made possible research of spiritual heritage of the professor. Features of its teaching and educational activity in Rishelyevsky lyceum – the predecessor of INU where it since 1833 read the Scripture are considered. Subsequently since 1838 he as professor headed new created chair of dogmatic and moral divinity, church history and an ecclesiastical law. At the same time he became the prior of lyceum church of St. Alexander Nevsky. M. K. Pavlovsky considered as the main task of the activity education of lyceum students and education in the spirit of Christian morals.

After INU opening professor M. K. Pavlovsky headed Divinity chair where worked during 1865-1873. Teaching work of professor attracts attention. Its lectures on divinity testified to a high professional standard. It brought up at students of aspiration to knowledge and high Christian morality. Memoirs of his former pupils became confirmation. After end on a state of health of the fruitful pedagogical activity Mikhail Karpovich remained at a position of the archpriest of university Alexander Nevsky Church.

It is emphasized that until the end of the life M. K. Pavlovsky didn't interrupt the communications with INU. He presented to university library of 450 books on divinity. After the death it bequeathed to Novorossiysk university of 6 800 rub. For percent from this capital which was stored in the Odessa Office of the State Bank, the monthly grant of a name of the professor M. K. Pavlovsky for the best orthodox students was founded.

M. K. Pavlovsky's educational and education activity left the bright page in the university chronicle. His attitude towards students, aspiration to impart them love to science and to bring up high level of spirituality kept the relevance up to now.

Key words: education, Rishelyevsky lyceum, bringing up, church, Novorossiysk university.

Подана наукова розвідка приурочена до 150-річного ювілею Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, який відзначатиметься в травні 2015 р. Університет засновано в 1865 р. під назвою Імператорський Новоросійський університет (ІНУ) на базі Рішельєвського ліцею в Одесі. З цими навчальними закладами була тісно пов'язана доля професора протоієрея Михайла Карповича Павловського. Будучи професором богослов'я він сприяв розвитку освіти, виховуючи студентів на принципах християнської моралі.

Проблема викладання релігійних дисциплін в ІНУ певною мірою розглядалась дослідниками XIX ст. Серед них варто відзначити спогади О. І. Маркевича, видані до 25-ї річниці ІНУ [8] та С. Ю. Вітте, в яких він згадує свої студентські роки в Новоросійському університеті [2]. Професор Рішельєвського ліцею Й. Г. Михневич ґрунтовно дослідив сорокарічний період діяльності цього навчального закладу, не оминувши увагою й викладання богословських дисциплін [9]. Попечитель Одеського навчального округу М. І. Пирогов піднімав питання про виховання ліцеїстів і про доцільність викладання богослов'я у світських вищих навчальних закладах [11]. Діяльності М. К. Павловського побічно торкався історик церкви протоієрей С. Петровський [10].

Сучасні українські дослідники ще не проявили достатнього наукового інтересу до вивчення життєдіяльності та духовної спадщини М. К. Павловського. Деякі аспекти цієї проблеми розглядали у своїх роботах Н. Бевзюк [1], С. Желясков, Є. Ковальов [5], В. Левченко [6] та І. Лиман [7]. Проте вказані праці не вичерпують зазначену тему. Основними джерелами для її вивчення стали проповіді, бесіди і промови Михайла Карповича Павловського, його епістолярна спадщина та спогади очевидців.

Мета даної публікації полягає в дослідженні особливостей навчально-виховної роботи професора Новоросійського університету М. К. Павловського.

Народився Михайло Карпович Павловський в 1810 р. у місті Єлисаветграді Херсонської губернії в родині протоієрея Карпа Степановича Павловського. Його батько був людиною досить відомою на півдні України. Добре освічений та енергійний він на той час був настоятелем елисаветградського собору й повітового училища, відкритого завдяки його клопотанням. В училищі він викладав Закон Божий

та латинську мову. Протоієрей зарекомендував себе прекрасним проповідником, проповіді якого неодноразово публікувались у «*Херсонських епархиальних ведомостях*».

Вихованій в культурній православній родині, М. К. Павловський змалечку мріяв здобути духовну освіту й наслідувати приклад батька. Він був кращим учнем Катеринославської духовної семінарії, після закінчення якої отримав рекомендацію до Київської духовної академії. Успішно завершивши навчання в Академії, М. К. Павловський, за рекомендацією свого наставника – ректора Інокентія (Борисова), у 1833 р. приїхав до Одеси, де потрібен був викладач Закону Божого для світських навчальних закладів. Сорокарічна педагогічна діяльність Михайла Карповича (1833–1873 рр.) розпочалася досить активно. Він став законовчителем одночасно у декількох навчальних закладах міста: в повітовому училищі, гімназії, Шляхетному жіночому інституті, міському дівочому училищі та Рішельєвському лиці [15, с. 12–13]. М. К. Павловському вдалося плідно поєднувати викладацьку діяльність з роботою священнослужителя, коли в 1835 р. він був висвячений у сан священника. Критерії свого служіння М. К. Павловський оприлюднив у «Слові», виголошеному в Шляхетному жіночому інституті, зазначивши, що священник повинен навчати людей, захищавлюючи їх не лише знаннями, але й своїм благочестивим життям. «Служитель церкви не повинен думати про себе, впадати у гнів, вживати спиртне чи сквернословити. Він має бути праведником, який дотримується вчення Христа. Проповіді такого пастиря дійдуть до людських сердець і наповнять їх любов'ю до Спасителя та його святого Закону. Тож священник має піднятися до такої висоти, щоб через самозречення прийняти у своє серце любов до усього людства» [17, с. 3]. Сам М. К. Павловський зазначених обов'язків пастирського служіння завжди дотримувався.

Особливо плідні стосунки склалися у нього з Рішельєвським лицеем (з 1865 р. – Новоросійським університетом), де він з 1833 р. викладав Закон Божий. Згідно з новим Статутом 1837 р. лицей став вищим навчальним закладом, що стояв на щабель нижче університетів і складався з фізико-математичного та юридичного відділень, до яких пізніше було додано ще й камеральне. Передбачалася кафедра догматичного та морального богослов'я, церковної історії і церковного права, предмети якої мали слухати всі студенти православного віросповідання [13, с. 343–351]. У 1838 р. Рада лицеем обрала М. К. Павловського професором богослов'я і завідувачем цієї кафедри. Одночасно він став настоятелем лицейської церкви св. Олександра Невського, а рік потому отримав сан протоієрея.

Колишні учні М. К. Павловського згадували, що він завжди брав близько до серця подробиці лицейського життя, мудро користувався

словом та важливим засобом священства – сповіддю. Підтвердженням цього є спогади мирового судді С. І. Знаменського, ректора університету С. П. Ярошенка, генерал-майора Домбровського та інших. Зокрема, колишній директор ліцею О. М. Богдановський характеризував лекції і проповіді професора як «слова пророка, які запалювали серця людей». Він згадував, що міністр П. О. Валуєв під час відвідування ліцею найбільш схвальний відгук залишив щодо прослуханої ним лекції М. К. Павловського [15, с. 8–9].

М. К. Павловський своє головне завдання вбачав у тому, щоб гармонійно поєднати у ліцеїстів високі знання й моральні чесноти. На початку навчального року він звертався до них з традиційною промовою, в якій закликав наполегливо оволодівати новими знаннями. «Наука, – підкреслював професор, – потребує від людини багатьох жертв: їй потрібно віддавати свої помисли і серця. Тож кожен із вас, увійшовши у святилище наук, має поставити перед собою мету посвятити себе навчанню. Міцна воля людини може подолати всі труднощі» [17, с. 267].

Однак М. К. Павловський був переконаний в тому, що ніякі знання не принесуть належної користі людині, якщо вона не має чистих помислів, високої моральності й духовності [17, с. 271–272].

У 1844 р., звертаючись до випускників Рішельєвського ліцею, він побажав їм бути гідними громадянами й зберегти християнську чистоту впродовж усього життя. «Учіться із свого серця створити ту тверду і святу гору, на яку можна піднятися, щоб уникнути спокус і життєвих бурь. Будьте мудрі, як змії і незлобливі, як голуби. Перемагайте добром зло», – наставляв професор своїх колишніх учнів [17, с. 277–281].

Погляди М. К. Павловського стосовно виховання ліцеїстів були співзвучні з позицією попечителя Одеського навчального округу Миколи Івановича Пирогова. У своєму виступі на урочистому зібранні в Рішельєвському ліцеї з нагоди його 40-річчя він підкреслив, що головне завдання викладачів полягає в тому, щоб зробити своїх вихованців справжніми людьми. Для цього вони повинні віддавати перевагу духові й живій думці. У науці вихователі мають бачити не лише один збірник знань, але й могутній засіб впливу на моральний стан дитини [11, с. 78–79].

Із 1850/1851 навчального року, згідно з імператорським указом, у вищих навчальних закладах скасовувалася кафедра філософії. З метою посилення релігійного виховання, замість філософії мали викладатися лише логіка і практична психологія. Викладачами цих предметів могли бути лише професори богослов'я або законовчителі, які призначалися Міністерством народної освіти. У Рішельєвському ліцеї психологію та логіку доручили читати М. К. Павловському, який

мав поєднувати це навантаження з посадою професора та завідувача кафедри богослов'я. Це значно збільшило навантаження професора: замість чотирьох предметів він мав читати шість, замість шести лекцій на тиждень – 10, і перебрати на себе обов'язки, які в Раді ліцею виконував професор філософії. Проте Михайло Карпович практично не мав вибору і змушений був прийняти це послушення у відповідності до волі імператора [7, с. 343–344].

Високий рівень фахової підготовки і педагогічна майстерність М. К. Павловського значною мірою нейтралізувала формалізм, який насаджувався у царині релігійного виховання за часів правління Миколи I. Професор, на відміну від переважної більшості тодішніх викладачів, ніколи не читав задалегідь написані тексти лекцій, а завжди говорив власними словами, що приємно вражало слухачів. Навіть А. С. Норов, високопоставлений урядовець Міністерства народної освіти, суворий релігійний консерватор, що ревізував лицей у 1852 р., визнав викладацьку обдарованість о. Павловського: «Досі мені не випадало у світських навчальних закладах зустрічати законовчителя, який би, вигнавши суху семінарську схоластику, шукав діяти прямо на серце людське, аби перш за все розігріти його і потім посягти у ньому зерна вічної істини словами якими і зрозумілими мирянинові – і, нарешті, привести це серце у святу захопленість. Такого законовчителя знайшов я в протоієреєві М. К. Павловському», – записав він у своєму щоденнику. А. С. Норов також відзначив ґрунтовність пізнань лицейств у царині богословських наук, яку перевіряв особисто [6].

Величезне навантаження професора потребувало багато зусиль, що в подальшому негативно відбилось на його здоров'ї. Адже викладацьку діяльність в лицей він поєднував з викладанням релігійних дисциплін в інших навчальних закладах, церковно-релігійною та громадською роботою. Зокрема, в 1848 р. він був призначений благочинним над православними законовчителями, які працювали в галузі світської освіти в Одесі. Під час перебування на цій посаді професор підтримував постійний контакт із законовчителями, часто бував присутнім на учнівських іспитах. Він закликав усіх вчителів Закону Божого творчо підійти до виконання свого обов'язку, щоб удосконалити викладання свого предмету. Для цього радив встановити тісний контакт з вихованцями, прививати їм любов до опанування духовної літератури, що дало б можливість отримати не лише глибокі знання, але й свідомо стати на шлях духовного вдосконалення та єднання з Богом. При цьому професор з сумом відзначав, що зазвичай викладачі богословських дисциплін вимагають від своїх учнів лише сухих знань, унаслідок чого відштовхують душі молодих людей від церкви та священнослужителів [14, с. 124–132]. У 1860 р. М. К. Павловсько-

го за його проханням звільнили від читання лекцій з логіки та психології, але залишили настоятелем лицейської церкви і професором богослов'я [15, с. 15–16].

У 1865 р. на базі Рішельєвського лицю був заснований Імператорський Новоросійський університет, де у відповідності до навчальних програм значна роль відводилася предметам релігійного напрямку. Підтвердженням є виокремлення з кафедри богослов'я кафедри церковної історії і церковного права. Завідувачем кафедри богослов'я та її професором обрано професора **М. К. Павловського, якого в подальшому неодноразово переобирали на цю посаду.**

Варто зазначити, що на початку 1860-х рр., з ініціативи М. І. Пирогова в суспільстві відбулася дискусія щодо доцільності обов'язкового викладання богослов'я у світських вищих навчальних закладах. Він був переконаний в тому, що воно не приносить ніякої користі студентам і рекомендував залишити богослов'я в університетах, які не мають богословського факультету, в якості допоміжної дисципліни. А ще краще – на історико-філологічному факультеті замінити його на церковну історію, а на юридичному на канонічне право. Представники вищого духовенства прагнули показати хибність поглядів М. І. Пирогова, які до того ж не співпадали з політикою царського уряду в галузі освіти. У 1861 р. М. І. Пирогов змушений був залишити посаду попечителя Київського навчального округу, а в 1864 р. й державну службу. Звичайно, його зауваження й пропозиції щодо викладання богослов'я в університетах були проігноровані [4, с. 280–281].

М. К. Павловський висловився на підтримку свободи викладання богослов'я в університетах, наполягаючи на необхідності морально-християнського виховання студентів [15, с. 8]. Як реагували самі студенти на викладання богослов'я і як вони відносилися до лекцій професора свідчать спогади його колишніх учнів. О. І. Маркевич, якому довелось слухати лекції М. К. Павловського, писав у своїх спогадах, що «він не просто викладав студентам догматичне та моральне богослов'я, але й вів з ними бесіди, розглядаючи найбільш важливі питання релігійного життя сучасної Росії і Західної Європи. Студенти завжди могли розраховувати на те, що почують цікаві лекції, а тому охоче їх відвідували» [8, с. 434].

М. В. Шимановський згадував, що професор не любив промовляти з кафедри, а зазвичай говорив, ходячи уздовж першої парти, та іноді у захопленні приймав театральні пози. Його лекції були дуже цікавими для слухачів бесідами на морально-релігійні теми. «У лекціях отця Павловського було усе що завгодно, – писав М. В. Шимановський, – а також і богослов'я, але у дуже малій дозі». Студенти завжди охоче відвідували лекції О. Павловського, які розвивали їхню ре-

лігійну свідомість, пробуджували сумління і змушували замислюватися над етичними проблемами [6].

С. Ю. Вітте – в подальшому відомий державний діяч, згадував свої студентські роки в ІНУ з притаманним йому скептицизмом. Він негативно оцінював викладання богослов'я в цілому і в Новоросійському університеті зокрема. Проте про М. К. Павловського у своїх «Спогадах» писав як про прекрасну людину й чудового фахівця. Разом із цим зазначав, що відвідування його лекцій було дуже поганим. Ніхто зі студентів до іспиту з богослов'я не готувався, проте складали його успішно. Автор спогадів підкреслював, що сам він, будучи одним із найкращих студентів університету, не готувався до іспитів із жодного предмету [2, с. 52–53]. Варто зазначити, що спогади подібного типу мають поодинокий характер.

Гармонійне поєднання професорської посади і священства позитивно позначилось на навчально-виховній роботі М. К. Павловського в університеті й зблизило його з одеською інтелігенцією. Серед інтелектуального оточення професора були як світські, так і духовні особи. Він став духівником і близькою людиною в сім'ях О. С. Стурдзи, його сестри Р. С. Едлінг, генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова, князя Гагаріна, Д. М. Княжевича, О. Ф. Негрі та інших [10, с. 432]. Епістолярна спадщина свідчить про дружні стосунки, які поєднували його з відомим дипломатом, письменником, теологом і меценатом Олександром Скарлатовичем Стурдзою та блискучим науковцем, дослідником православного Сходу, першим ректором Херсонської духовної семінарії архієпископом Порфирієм (Успенським). У 1895 р. в *«Херсонских епархиальных ведомостях»* з ініціативи М. К. Павловського опубліковано 38 листів, написаних до нього О. С. Стурдзою в період з 1844 р. по 1854 р. Вони свідчать про велику повагу і любов автора до свого духівника [12].

Діяльність М. К. Павловського схвально оцінювали архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов). У 1859 р. Св. Синод призначив його цензором *«Херсонских епархиальных ведомостей»*. Цю посаду він займав упродовж подальших 30-ти років [15, с. 17–18]. У цьому виданні та в *«Одесском вестнике»* опубліковано понад 60 проповідей протоієрея М. К. Павловського. Як проповідник-публіцист він користувався в Одесі великою популярністю. У 1851 р. були опубліковані *«Слова и речи протоієрея Михаила Карповича Павловского»*, значна частина яких була виголошена перед студентами Рішельєвського ліцею [17]. Це видання отримало схвальний відгук у місті і позитивну рецензію в пресі. Про М. К. Павловського писали як про видатного проповідника, який користується великим авторитетом серед православного населення. Наголошувалося, що в кожній його промові можна зустріти думку, яка захоп-

лювала, змушувала думати і сприяла вдосконаленню людських душ [16].

У 1873 р. М. К. Павловський змушений був завершити свою викладацьку діяльність у зв'язку із погіршенням стану здоров'я, залишившись на посаді протоієрея університетської церкви. За свою сумлінну роботу протоієрей отримав звання заслуженого професора університету [15, с. 15–16]. Він заздалегідь подбав про достойних продовжувачів своєї справи. За рік до свого звільнення М. К. Павловський запросив до ІНУ Олександра Миколайовича Кудрявцева, який став його наступником на кафедрі богослов'я.

У подальшому професор продовжував підтримувати стосунки з Новоросійським університетом і подарував бібліотеці 450 книг богословського змісту [1, с. 435]. Він завжди уважно стежив за новинами наукового життя, відвідував богослужіння в університетському храмі.

Незадовго до смерті М. К. Павловський переніс операцію на оці, яка мала позбавити його від катаракти, але вона закінчилась невдало і він зовсім втратив зір. Проте, навіть будучи сліпим, він не втрачав бадьорості духу, інтересу до науки, громадського та політичного життя в Росії. До нього приходили численні відвідувачі, які потребували мудрого слова, поради чи просто бесіди з протоієреєм. Помер М. К. Павловський 16 березня 1898 р. і був похований на старому одеському цвинтарі.

Після його смерті донька Варвара Михайлівна Аносова заповідала 1/6 частину всього свого капіталу (6 800 крб.) Новоросійському університету в якості недоторканого капіталу імені свого покійного батька. Ці кошти були взяті на збереження до Одеської Контори Держбанку, а на відсотки з них виплачувалася щомісячна стипендія для кращих православних студентів імені заслуженого професора і почесного члена університету протоієрея М. К. Павловського [3, арк. 1–10].

Михайло Карпович Павловський присвятив своє життя розвитку освіти і служінню ідеї християнського гуманізму. Впродовж своєї викладацької діяльності він прагнув прищепити студентам високу працездатність та любов до освіти і науки. Виховуючи їх на основі морально-християнських цінностей, професор активно наставляв молодих людей на шлях самовдосконалення. Він був переконаний в тому, що лише всебічний розвиток людини сприятиме вдосконаленню суспільства, в якому важливу роль будуть відігравати знання, працьовитість, культура, мораль і висока духовність. Навчально-виховна діяльність професора протоієрея М. К. Павловського стала однією із яскравих сторінок у літописі Новоросійського університету.

Бібліографічні посилання

1. Бевзюк Н. П. Павловський Михайло Карпович / Н. П. Бевзюк // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Т. 3. – О., 2000. – С. 434–435.
2. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. / С. Ю. Витте. – М., 1991. – 708 с.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 45, оп. 9, спр. 135.
4. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) : моногр. / Н. М. Діанова. – О., 2012.
5. Желясков С. А. М. К. Павловский – настоятель церкви во имя св. Александра Невского / С. А. Желясков, В. В. Левченко // Воронцовский сб. – 2012. – Вып. 5: М. С. Воронцов и его эпоха: историческая ретроспектива. – С. 53–60.
6. Ковальов Є. А. Православна релігійна освіта в Одеському Рішельєвському лиціє [Електронний ресурс] / Є. А. Ковальов. – Режим доступу : URL: http://apps.knpu.edu.ua/is/history_journal/stat/Ковальов_Є.А..pdf.
7. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
8. Маркевич А. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета / А. И. Маркевич. – О., 1890.
9. Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год / И. Г. Михневич. – О., 1857.
10. Петровский С., протоиерей. Одесский Преображенский кафедральный собор / С. Петровский. – О., 1908.
11. Пирогов Н. И. Сочинения / Н. И. Пирогов. – К., 1910. – Т. 1 : Педагогические и публицистические статьи.
12. Письма А. С. Стурдзы к его духовнику, протоиерею М. К. Павловскому // Херсонские епархиальные ведомости. – 1995. – № 8, 9, 14, 17, 24.
13. Полн. свод законов Российской империи. – Собр. II. – Т. XII. – Отд. I. – № 10 285.
14. Прот. Павловский. Несколько мер к более успешному преподаванию Закона Божьего / Прот. Павловский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1861. – Ч. 2. – С. 124–132.
15. Пятидесятилетие священства заслуженного профессора и почетного члена Императорского Новороссийского университета, протоиерея Михаила Павловского. – О., 1886.
16. Рецензия на книгу «Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского» // Одесский Вестник. – 1852. – № 93.
17. Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского. – О., 1851.

Надійшла до редколегії 28.04.2014